

DİLÇİLİK

UOT 81 41; 801. 7

SƏBİNƏ ALMƏMMƏDOVA*

TERMINOLOJİ LÜĞƏTLƏRDƏ TERMINLƏRİN STANDARTLAŞDIRILMA YOL- LARININ NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ

Məqalədə alınma terminlərin xeyli dünya dillərinin lüğət tərkibinin inkişafında rolu, istənilən bir dilin onların elmi texniki tərəqqinin inkişafındakı yeri və yeni nəticələrin əldə edilməsində bu amilə əsasən dil və mədəniyyətlərin bir-biri ilə əlaqəsinin yaranması, dillər arasında yaxınlığın, geniş məlumat mühitinin əldə edilməsi, onun xalqlar, millətlər eləcə də dillərlə bağlılıqların yaranması və s. üçün əsas şərtlər olduğu araşdırılır. Dillər arasında ümumdil münasibətlərinin yaranması, dillərin qarşılıqlı inkişafına səbəb olur. Xalq və millətlərin birgə əlaqələri ilk olaraq onların dilinə təsir edir. Bəşəriyyətin var dövlətə sahibliyində, mədəniyyətlərin birgə inkişafında, onların ədəbi-mədəni əlaqələrində, elmi-texnikanın tərəqqi prosesində və ümumxalq münasibətlərində dillərin inkişafı xüsusi yer alır. Özünün tarixi inkişafında, bəşəriyyətin dili bir-biri ilə dil münasibətlər fəvqündə aydın şəkildə ortaya çıxır və inkişafını davam etdirir.

Açar sözlər: dil, əlaqə, elm, lüğət, ədəbiyyat, millət, inkişaf

Standartlaşdırma standartların hazırlanmasını, təyin edilməsini və təsdiqini nəzərdə tutan prosesdir və onu həyata keçirmək üçün, tələb olunan normaları müəyyənləşdirmək, standartlaşdırılan obyekt və elementlərin nümunələrini, etalonlarını hazırlamaq lazım gəlir. Terminologiyanın standartlaşdırılması prosesinin nəticəsi sahə terminologiyası sistemi üçün dövlət standartlarının təsdiqini də nəzərdə tutur. Terminlərin standartlaşdırılması, əsasən, iki mərhələdə həyata keçirilir:

1. Bütün adlar tam sistemləşdirilir.
2. Terminoloji sistemin dəqiq məntiqi-əşyavi modeli hazırlanır.

Bu mərhələlər qiymətləndirmə və vahid formaya salınma ölçüsünə əsaslanır. Hər bir termin müəyyən şərh-definisiya əsasında təyin olunur. Termin anlayışı isə, onu digər anlayışlardan fərqləndirən əlamətlər əsasında seçilir. Bu terminin elm və texnikanın müxtəlif sahələrində məntiqi cəhətdən dəqiq formalaşmış spesifik anlayışları ifadə etmə tələbinin yerinə yetirilməsində gerçəkləşdirir. Standartlaşdırma terminoloji vahidin bir anlayışa uyğunluğunu və bunun rəsmi sənədlərdə istifadə olunması məcburiyyətini şərtləndirir. Standartlaşdırma müəyyən normalar üzrə aparılır ki, hər bir dövlət onların hazırlanması üçün müəyyən qanunlar qəbul edir. Standartın forması və quruluşu standartlar haqqında qanunda müəyyənləşdirilir. Terminlərin standartlaşdırılması da bu qanun əsasında aparılır. Standartlaşdırma, terminoloji sistemə aid əvvəllər görülmüş işlərin son pilləsi, “qanunverici” aktdır. Dillərdəki standart termin texniki dəqiqliyi, istehsal prosesinə münasibətdə dəqiqlik, diferensiallıq, təyinata görə ayrılma və xüsusiləşmə, sistemlilik, sahə daxilində işlənmə formasının qəbul olunma dərəcəsinin yüksəkliyi kimi tələblərə tam cavab verməlidir.

Terminin linqvistik cəhətdən düzgünlüyü, terminə verilən tələblərin bütün dairəsini əhatə edir. Linqvistik baxımdan burada çoxmənalılıq, omonimlik və sinonimlik məsələləri əhatə edilməlidir. Standart terminin yalnız bir mənası olur və bu məna anlayışın sahədə qəbul edilmiş tərifidir. Dilçilikdə sinonimlik müəyyən məna çaları ilə fərqlənmə əsasında təyin olunur. Anlayışı ifadə edən iki söz və ya iki termin varsa, onlar bir-birindən məna çalarına görə fərqlənə bilməz. Çünki terminin ifadə etdiyi anlayış birmənalı təyin olunur və təriflə müəyyənləşir.

Anlayışa iki cür tərif vermək, onun qeyri-dəqiqliyinin göstəricisidir. Müasir lüğətlərdə bu hal diqqətə alınmaqla, tədqiqatçıların bir qisminin sinonim, digər bir qisminin dublet, üçüncü qisminin isə termin variantları adlandırdığı terminlər barədə əlavə məlumat verilir. Standartların hazırlanması normativ sənədlərin tərtibi və təsdiqi mərhələlərini əhatə edir. Dil terminlərini standartlaşdırılması təkcə alınma terminin düzgün variantının seçilməsi ilə məhdudlaşmır. Alınma terminin qeyri-standart variantlarının qeydə alınması, onun əsas dillərə tərcümələrinin tapılması, eyni zamanda, simvolik işarəsi, hərfi işarəsi də normativ sənəddə əksini tapmalıdır. Bütün bunlar isə, terminologiyanın nizama salınması və unifikasiyası prosesində birinci və ikinci mərhələdə əldə olunmuş materialların standartlaşdırma zamanı geniş şəkildə istifadə edilməsini göstərir. Alınma terminlərin bir qismi internasional terminlər kimi qruplaşdırılır və bu internasionallıq meyarı üzrə aparılır. Sahə terminologiyasının əsas anlayışları çox zaman müxtəlif dillərdə vahid şəkildə qəbul olunur. Bəzi sahələrdə belə terminlərin müəyyən qismi beynəlxalq standart olaraq qəbul edilir. Bəllidir ki, ölçü vahidlərinin beynəlxalq sistemdə, SQS (santimetr, qram, saniyə) sistemləri vardır ki, həmin sistemlərin vahidləri dünya miqyasında istifadə olunur. Qram, Metr, Anqstrem, Rentgen, Coul, Radian, Farad, Stilb, Kelvin, Kulon, Amper və s. terminlər dünya dillərində eyni şəkildə istifadə olunur. Təbii ki, dilin fonemlər və qrafemlər sistemi ilə bağlı bəzi zəruri dəyişikliklər özünü göstərir.

Alınma terminlərin standartlara uyğun formalaşması prosesində standartlaşdırmanın normativ - texniki sənədi iki kateqoriyaya bölünür: a) dövlət standartı - DST; b) sahə standartı - SST. Hər bir standart sənədinin xüsusi nömrəsi olmalıdır. Məsələn, DST 2134-95, SST 1412-94 və s. Bu nömrələrdə istifadə olunan rəqəmlərin birinci hissəsi dil standartının aid olduğu sahəni, onun tematikasını təyin edir, ikinci hissədəki rəqəmlər isə, standartın hazırlandığı ilin sonuncu iki rəqəmini göstərir. Bununla yanaşı, standart sənədində onun qəbul olunduğu il və qüvvədə qalacağı müddət qeyd edilməlidir. Alınma və beynəlmiləl terminlərin standartlaşdırılması zamanı yeni hazırlanan standart sənədinə standart kimi təsdiq edilmiş termin daxil edildikdə cədvəlin tərif sütununda əvvəlki standart sənədinin nömrəsi yazılmalıdır. Terminin əvvəl qəbul edilmiş standartında dəyişiklik olunarsa, tərif yaxud qeyd qrafasında onlar əksini tapmalıdır.

Alınma terminlərin müəyyən qismi dilin qrammatik və sözdüzəltmə vasitələrini qəbul edərək, yeni terminləri yaradır. Bu cür alınma terminlərin standartlaşdırılması əvvəlcə əsas alınma terminə görə aparılır. Bundan sonra törəmə alınmaların standartlaşdırılması həyata keçirilir. Alınma elementlərin və ya alınma termin-elementlərin standartları da qəbul olunur. Makro, mikro, avto, nano, qrafo, audio, video kimi termin-elementlərin həm semantikasını, həm də linqvistik xüsusiyyətləri dəqiqləşdirilir. Standart hazırlanarkən tərkibində yuxarıda sadalanan tipli termin-elementlərin dilin orfoqrafiyasında qəbul edilmiş qaydalar əsasında yazılışı icbari qaydada nəzərə alınır. "Mikro" elementi ilə düzəlmiş bir sıra terminlərin standart variantlarını nəzərdən keçirək.

Mikroəmr-Mikroproqramın əmri. İngilis dilində bu terminin standart variantı "microinstruction" şəklindədir (1, s. 188). İngilis dilində də termin iki komponentdən ibarətdir: 1) micro; 2) instruction.

Instruction-1. Öyrətmə, oxutma, təhsil vermə; 2. Təlimat, təlimat vermə, sərəncam/göstəriş vermə; 3. Təhsil, bilik; savadlılıq; 4. Təlimat, göstəriş, sərəncam. Göründüyü kimi, sözün ikinci və dördüncü mənalarında "sərəncam" mənası iştirak edir. Burada "sərəncam" sözünün semantikasını "əmr" sözünün semantikasına yaxındır. Rus dilində termin "mikrokomanda" variantındadır. Bu termin Azərbaycan dilində informatika və proqramlaşdırma termini kimi istifadə olunur və mikroəmr termininin dubleti olur. Əvvəllər Azərbaycan dilinin informatika və proqramlaşdırma terminologiyasında "mikrokomanda" istifadə edilmiş, son izahlı

lüğətdə isə “mikro əmr” variantı qəbul edilmişdir. Türk dilində “mikro-komut” terminindən istifadə olunur. Müəlliflər informatika üzrə yeni izahlı lüğəti hazırlayarkən, türk dilindəki variantla uyğunlaşdırmanı əsas götürmüşlər. Mikroəmr və mikrokomanda terminlərinin hər ikisi alınma komponentdən təşkil olunmuşdur. Mikroəmr termi-nindəki “əmr” ərəb dilindən alınmadır və Azərbaycan dilində çoxdan işlənir. Struktur baxımdan Azərbaycan, rus və ingilis dillərində oxşarlıq prinsipinə əməl olunmuşdur. Türk dilində isə struktur fərqlilik vardır. Termini-nin komponentləri bir-birindən defislə ayrılır.

Bu iki definisiyadan birincisi informatika sahəsində, ikincisi dilçilik terminologiyasında anlayışa verilmişdir. Mahiyyətcə eyni anlayışı ifadə edir. Lakin hər iki definisiyada izafi fikir vardır. Dilçilik termini kimi izahda birinci cümlə izafi olub, ikinci cümlənin təkrarıdır. İnformatika terminologiyasında verilən tərifdə isə «daha geniş xassəli» ifadəsi artıqdır. İnformatika terminologiyasında alınma terminin bu ifadənin daxil edilməsi ilə izahı, obyekt dil olaraq proqramlaşdırma dillərinin nəzərdə tutulmasından irəli gəlir. Metadil mahiyyəti yalnız dil obyektinin izahı ilə bağlı deyildir. İstənilən sahə anlayışının izahı zamanı dilin metadil funksiyası istifadə olunur. Məsələn, riyaziyyatda hər hansı teoremin isbatı zamanı istifadə olunan izahedici dil metadildir.

Metalingvistik dəyişən – Metadil ilə təyin olunan obyektləri bildirən metadil dəyişəni.
Metasimvol – Klaviatürada olan, lakin bəzi hallarda xüsusi məna bildirən simvol.

Metasintaksis dil – Digər dilin sintaksisini təsvir etmək üçün işlədilən dil (1, s. 187).

Verilmiş nümunələrdə “meta” termin-elementi iştirak edir. Bu komponent quruluşca ingilis, rus, Azərbaycan və türk dillərində eyni şəkildə istifadə edilir. Maraqlıdır ki, “metafora” termini informatika terminologiyasında da işlənir.

Lüğətdə terminlərin standart yaxın şəkildə verilməsi məqsədilə əlifba-yuva və ya teazurusdan istifadə olunur. Bu halda əsas terminoloji anlayış və onun derivatları, habelə onun iştirakı ilə yaranan termin-söz birləşmələri, tərkibi terminlər yaxın ətrafda verilir. Termində sistemlilik xasdır və bu sistemdə termin anlayışın başqa anlayışlarla əlaqəsi ifadə edilməlidir. Lüğətdə əlifba prinsipi əsas götürüldükdə sistemlilik tam qorunmur. Yəni əlifba prinsipi müəyyən alt sistemi təşkil edən terminləri lüğətdə ardıcıl yerləşdirməyə imkan vermir, bu çox zaman terminlərdə eyni komponentin olmasının nəticəsi kimi yaranır. Məsələn, maqnit başlığı, maqnit cığır, maqnit yazısı, maqnit yaddaşı, maqnit diski; matris, matris əməliyyatı, matris yaddaşı, matris dəyişəni, matris strukturu, matris çap qurğusu; morfologiya, morfoloji təhlil; interaktiv, interaktiv istifadəçi, interaktiv terminal, interaktiv rejim, interaktiv dil və s. Qeyd olunan termin-söz birləşmələrində sistemlik birinci komponentə əsaslanmaqla, terminin ikinci komponenti ilə də bağlı olur. Məsələn, operator, şərtsiz keçid operatoru, giriş operatoru, çıxış operatoru, bitmə operatoru, müraciətmə operatoru, verilənlərin təsviri operatoru, mənsubetmə operatoru, prodse-dura operatoru, şərtli operator, EHM operatoru və s.

Sistemliliyin termin-element olmasına dair yuxarıda nümunələr verildi. Bəzi hallarda sistemlilik affiksial morfemlə yaranır ki, bu halda sistemlilik semantik səviyyədə olmur, terminlərin anlayış səviyyəsində sistemliliyi üzə çıxırmır və o struktur səciyyə daşıyır. Məsələn, qastrit, apendisit, bronxit və s. bu kimi terminlərdə “-it” şəkilçisi bu quruluşda sistem oxşarlığının göstəricisidir. Göründüyü kimi, terminlərdə sistemliliklə, onların terminoloji yuva təşkil etmək cəhətləri arasında müəyyən oxşarlıq vardır. Standartlaşdırılan termin ifadə etdiyi anlayışa yaxın anlayışların adları ilə bir cərgəyə daxil olması müsbət xüsusiyyət sayılır.

Standart terminin ya terminoloji yuva təşkil etməsi (cins), ya da yuvaya daxil olması (növl) nəzərə alınmalıdır. Predmet kateqoriyasına aid növ bildirən terminlər daha anlaşılıqlı olur. Cins və növ bir terminin daha ümumi olan anlayışı bildirməsindən irəli gəlir. Alınma operator termini cinsi bildirir. Operator əməllər ardıcılığının bir addımını və ya təsvirlər yığımını bildirən

dil konstruksiyasıdır (1, s. 220). Operator cinsinə daxil olan növləri əlifba-yuva üsulu ilə yerləşdirmək olar. Bu halda terminoloji siyahı aşağıdakı şəkildə olacaqdır: Operator, bitmə operatoru, çağırma operatoru, dövr operatoru, EHM operatoru, əksetmə operatoru, giriş operatoru, konstantı təyin edən operator, keçid operatoru, mənsubətmə operatoru, proqramın dayandırılması operatoru, şərtli keçid operatoru, prosedura operatoru, variant operatoru, yaddaşın təyini operatoru və s.

Alınma termin standartlaşdırma zamanı termin uzunluq baxımından da optimallaşdırılır. Standart terminin çox uzun olması qüsurlu cəhətdir. Lakin bir çox sahələrdə söz sayı çox olan termin -söz birləşmələri və ya tərkibi terminlər də vardır. Belə terminlərin standartlaşdırılması zamanı onların daha qısa variantlı terminlə əvəz edilməsinə üstünlük verilməlidir. Bu amilin nəzərə alınması yuxarıda «operator» alınma termininin iştirakı ilə əmələ gələn bəzi termin-söz birləşmələrini qısaltmaq imkanları yoxlanıla bilər. Bunu nümunələr əsasında təhlil etməyə çalışaq.

Verilənlərin elanı operatoru. Bu operatorun funksiyası proqram məsələsinə hansı verilənlərin daxil edilməsini göstərməkdir. İngilis dilində termin iki sözdən ibarətdir: «Declaration statement». Türk dilində də oxşar struktur saxlanılmışdır: deklarasyon operatoru. Rus dilində isə «deklaration» sözü “obyavlenie dannix» söz birləşməsi ilə əvəz edilmişdir.

“Declaration”. - 1. Deklarasiya (sənəd); 2. Bəyannamə; 3. Elan; bəyanat; elan etmə; 4. Eşq elan etmə; izahar etmə; 5. Hüq. İddia ərizəsi; 6. Hüq. Məhkəmə qərarının əsaslandırma hissəsi; 7. Gömrük deklarasiyası» (2, s. 394). Göründüyü kimi, bu sözdə nəyin, o cümlədən də verilənlərin elan edilməsi haqqında informasiya yoxdur. Lakin proqramlaşdırmada proqramın tərtibi zamanı hansı verilənlərdən istifadə olunacağı göstərilir. Bu zaman “declaration” operatoru yazılır və ondan sonra orta mötərizə açılır, həmin mötərizədə verilənlər və onların tipləri göstərilir. Rus dilində aparılan əməliyyatın daha aydın izahı məqsədilə “verilənlərin elanı” birləşməsindən istifadə olunmuşdur. Kalka zamanı Azərbaycan dilinə “объявления” felinin tərcüməsində “elan etmə” də istifadə oluna bilər. Çünki Azərbaycan dilində “elan” sözünün mənası bir qədər fərqli başa düşülür. Lakin ümumişlək sözün terminləşməsi prosesində mənənin dəyişməsi nəzərə alınmalıdır. Bu halda Azərbaycan dilində “elan operatoru” termini nədən istifadə etmək olar. Bizcə, qəbul edilən termini bu cür qısaltmaq mümkündür.

Verilənlərin təsviri operatoru ilə bağlı analogi təhlil yolu ilə “təsvir operatoru” termin-söz birləşməsi təklif oluna bilər. Bu halda proqramlaşdırma zamanı bu operator verilənlərin təsvir edilməsi əməliyyatının yerinə yetirilməsini təmin edir. Deməli, onu daha qısa şəkildə adlandırmaq olur. İngilis dilində bu termin əvvəlki terminlə ifadə olunur: “Declaration statement”. Yəni operator iki funksiyanı yerinə yetirir. Bu operator həm verilənlərin siyahısını verir, həm də siyahıda verilənlər öz təsvirini tapır. Bu halda eyni anlayışın termin olaraq terminoloji sistemə daxil edilməsi bir qədər anlaşılmazdır. Təbii ki, bu məsələnin həlli mütəxəssis və ekspert rəyi ilə aparılmalıdır. Doğrudur, informatika terminləri lüğətində həm “verilənlərin elanı operatoru”, həm də “verilənlərin təsviri operatoru” lüğət məqalələrində “deklarativ operator” termini kimi verilmişdir. Bu məqalə ilə tanışlıq zamanı aydın olur ki, ingilis dilinin informatika terminologiyasında “declarative statement” və “declaration statement” terminləri eyni mənalı terminlərdir. Deklarativ operator belə izah edilir: “Deklarativ operator-Proqramın obyektlərini təsvir etmək üçün təyin olunmuş operator” (4, s. 84). Eyni anlayışı ifadə edən bir neçə terminin qəbul edilməsi halı göz önündədir. Lüğət tərtibçiləri informatika terminologiyasında müşahidə olunan termin variantlığını diqqətə çəkmək üçün hər üç termini lüğətə daxil etmişlər. Sinonim variantlı terminlərin standartlaşdırılması zamanı hansı terminin standart kimi seçilməsi əsaslandırılır. Sinonim terminlər bir-birindən nöqtə vergüllə ayrılır. Axırındakı termindən sonra iki nöqtə qoyulur və bundan sonra anlayışın tərifı verilir. Standart sənədində terminin qəbul edilmiş

beynəlxalq standartı, beynəlxalq dillərdəki adı verilir və bu terminlə yanaşı, onun qeyri-standart variantları qeyd olunur. Rəsmi, texniki və bir çox digər sənədlərdə qeyri-standart variantların işlədilməsinə qadağa qoyulur. Standart siyahısında isə qeyri-standart terminlərin göstərilməsi vacib şərtlərdən biri sayılmalıdır. Şübhəsiz ki, standartın tərtibi prosesində eynilik ortadan qaldırılmalıdır. Bu zaman anlayışın cins və növlərə bölünməsinə diqqət yetirilir. Terminlərin növ və cinslərə bölünməsi müxtəlif meyarlar üzrə gedir. Məsələn, funksiyaya görə; materiala görə; təyinatla görə; istehsal üsuluna görə; quruluş detallarına görə; tərkibə görə; janra, bölməyə və s. görə; cins daxilində növ fərqləndirici əlamətə görə; növlərin cins üzrə qruplaşmasına görə; mənşəyə görə; adlandırılmaya görə və s. Bölgü prinsipləri alınma terminlərin aid olduğu sahənin xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Tezurus metodu terminoloji leksikanın sistemləşdirilməsi prosesində daha geniş tətbiq olunur. Bu metodun əsasında mövzulara bölünmüş lüğətin-lüğət-tezaurusun qurulması durur. Tezaurus informativ məqsəd daşıyıb bu və ya digər terminin sistemdəki yerinin təyininə imkan verir. Müəyyən kodlaşdırma sistemi tezaurusa daxil edilmiş terminin cins-növ, tam-təkcə, yuxarı-aşağı əlaqələrinin tam cərgəsini tapmağı sadələşdirir. İzahlı lüğətlərdən fərqli olaraq tezaurusda definisiya açıq şəkildə verilmir. Cins-növ, tam-təkcə, yuxarı-aşağı əlaqələr əsasında anlayışın definisiyası haqqında ümumi məlumat əldə olunur. Tezaurusun tərtibində iki cəhət özünü göstərir: 1) tezaurus təsviri lüğət funksiyasını yerinə yetirir və hər hansı terminin iştirak etdiyi söz-forma və söz birləşmələrinin hamısının qeydə alınmasını, sinonimlərin verilməsini təmin edir; 2) tezaurusda terminlərin təklif olunan əsas variantları arasında sərt ierarxik münasibətlər yaradılır (3, s. 233-234).

Alınma terminlərin fərqli əlamətlərə görə təsnifatını da vermək olar. Burada mənbə dildəki terminin obyekt dilə keçidi zamanı uğradığı dəyişikliklər də dura bilər. Bu dəyişiklik növlərinə əsasən alınmalar qruplaşdırılmalıdır. Ayrı-ayrı qrupların formalaşdırmaq üçün aşağıdakı fərqləndirici əlamətlərə üstünlük verilir: 1) mənbə dildən olduğu kimi alınmış terminlər; 2) fonetik dəyişikliyə uğramış alınma terminlər; 3) hibrid alınmalar; 4) mənbə dil üçün, yaxud vasitəli alınma olan terminlər; 5) alınma morfoloji quruluşa malik terminlər; 6) alınma sintaktik quruluşa malik terminlər.

Alınma terminləri termin yaradıcılığı prosesində iştiraka görə də qruplaşdırmaq mümkündür. Məsələn: a) derivatı olan alınmalar; b) derivatı olmayan alınmalar.

Terminlərin standartlaşdırılmasının nəticəsi kimi tərtib olunan siyahıların formaları təcrübədə tətbiq edilir. Onların fərqi, bura daxil edilən məlumatdan və onların siyahıda yerləşdirilməsindən asılıdır. Standart terminlər siyahılarına aşağıdakılar aid edilə bilər: 1) terminin sıra nömrəsi; 2) termin; 3) terminin hərfi işarəsi; 4) terminin simvolik işarəsi; 5) terminin tərif; 6) terminin qeyri-standart variantları; 7) izahedici sxem, qrafik, formul; 8) əsas xarici dillərdəki qarşılığı; 9) qeyd.

Terminin sıra nömrəsi standartın nömrəsidir. Standartlaşdırılmış terminlərə standart nömrəsinin verilməsi vacibdir. Nömrə müvafiq standarta istinad edilməsinə imkan yaratmaqla yanaşı, onun siyahıda axtarılıb tapılması, başqa dillərdəki qarşılığına görə tərcüməsinin müəyyənləşdirilməsi üçün də istifadə olunur. Bu məqsədlə hər bir standart siyahısının sonunda terminlərin əlifba siyahıları verilir. Oxşar siyahılar əsas xarici dillərin materiallarına görə də tərtib edilməlidir.

Standart sənədinin texniki şərtlərində istifadə edilən ixtisarlara əvvəlcədən izah olunmalıdır. Məsələn, terminin ingilis və rus dillərindəki qarşılıqları göstərilirsə və I (ingilis), R (rus) ixtisarlara qəbul olunursa, bu barədə qeyd verilməlidir.

Sahə terminologiyasının standartlaşdırılmasında bəzi əlamətlər də nəzərə alınır. Ölçü, kəmiyyət, xassə əlamətləri əsas götürülməklə adlandırılan terminlər də müəyyən çoxluğu yaradır.

Terminlərin standartlaşdırılması prosesində terminologiyanın elmi əsasları rəhbər tutulmalıdır. Burada vahid təsnifat prinsipinin durması üçün, ilk olaraq terminologiyanın, terminlərin müəyyən əlamətlərə görə təsnifatı məsələləri dəqiqləşdirilməli, müvafiq kateqoriyaya aid olan vahidləri təyin etmək məqsədilə əsas əlamətlər seçilməlidir. Anlayışları fərqləndirən əlamətlər isə, elə seçilməlidir ki, standart təsdiq edildikdən sonra yaranan terminlər də həmin əlamətlərə görə sistemə daxil ola bilsin. Standart termin linqvistik tələblərə cavab verməklə, məntiqi məsələlərin həllində də yararlı olmalıdır. Əgər linqvistik tələblər standart terminin terminyaratma prosesində iştirakını, qısalığını, dilin normalarını pozmasını, dilin öz sözlərinə aidliyini və başqa məsələləri əhatə edirsə, digər tələblər termin-anlayış uyğunluğunu, birmənalılığını, dəqiqliyi, internasionallığı, vahidliyi və s. özündə birləşdirir. Standartların qeyd olunmasının ən sadə forması tərkibində terminin standart nömrəsi, termin, terminin tərif və terminin qeyri-standart variantları haqqında məlumatlar verilən siyahıdır. Siyahı cədvəl şəklində tərtib edilməlidir.

Standartlaşmada ilk olaraq bu sənəddə standartlaşdırılan termin sətirin əvvəlində, ondan əvvəl isə standartın nömrəsi yazılır. Standartlaşdırılan termin kursivlə yazılır və sənəddə standartın adının baş hərflərlə qara şriftlə verilməsi qəbul edilir. Qeyri-standart terminlər standart termindən sonra verilir və qeyri-standart olması göstərilir. İstifadəsi qadağan edilən terminlər də qeyri-standart terminlərdən sonra verilir, onların istifadəsinin düzgün olmadığı göstərilir. Bu qeydlər üçün xüsusi işarələr qəbul edilir. Məsələn, QST-qeyri-standart termin; QT-qadağan edilmiş termin və s. Standart terminlərin siyahısının tərtibi zamanı anlayışların ierarxik düzülüşü nəzərə alınmalıdır. İerarxik düzülüş təyin olunmamış anlayışların tərifə daxil edilməsinin qarşısını alır. Çünki bu halda anlayışlar ardıcıl olaraq təyin edilir. Qeyd edək ki, standartlaşdırma hissə-hissə aparılır. Sahə inkişaf etdikcə yeni yaranmış anlayışları ifadə edən terminlərin standartlaşdırılma zərurətinin meydana çıxır və təzə siyahılar tərtib olunur. Bu hər dəfə ilkin anlayışları yenidən nəzərdən keçirməyi tələb etmir. Belə hallarda əvvəllər qəbul olunmuş standart terminlərdən istifadəyə məhdudiyət qoyulmur. Standartların hazırlanmasında standart terminlərdə müəyyən əlamətlərin leksik-qrammatik göstəricilərinin forma oxşarlığı əhəmiyyətlidir. Əlamətin növündən asılı olaraq bu göstəricilər dəyişə bilər. Burada anlayışın hansı kateqoriyaya aidliyi də müəyyən rol oynayır. Məsələn, predmet kateqoriyasına aid anlayışlar, eləcə də baza anlayışlarının adları əsasən sadə isimlərlə adlandırılır. İlkin, yaxud baza anlayışları əsasında və ya onların iştirakı ilə formalaşan yeni terminlərin öz mənaları olur. Hər bir elementar mənə müəyyən əlaməti ifadə edir. Anlayışın adlandırılması zamanı əlamətlər və ona uyğun mənalar nəzərə alınır. Tərkibindəki elementar terminoloji mənaları birdən artıq olan terminləri adlandırma həmin mənaları yaradan əlamətlərin xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağı tələb edir və bu cəhət standartlaşdırma prosesində daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Standartlaşmanı əks etdirən sənəddə terminin definisiyası, tərif və öz əksini tapmalıdır. Bu izah, şərh mütləq lazımdır. S.Sadiqova definitiv terminlərin standartlaşması üçün bir sıra halların nəzərə alınmasını vacib sayır: 1. Dil mənəsi anlayışın mənəsi ilə üst-üstə düşür. Bu, o deməkdir ki, qeyri-dil obyektinin zəruri və kafi əlamətləri terminin semantik quruluşunda əks olunur. Standartlaşdırma terminoloji sistemin optimallaşması formasını alır, yəni anlayışın kafi və zəruri əlamətlərinin terminin semantik quruluşunda formalaşdırılmasını təmin edir. Bu halda terminə tərif vermək tələb edilmir. 2. Dil mənəsi yoxdur. Anlayışın tərifdə ifadə olunan zəruri və kafi əlamətləri var. Bunun simvolu alınma terminlər aiddir. 3. Anlayış mənəsi yoxdur. 4. Anlayış mənəsi, dil mənəsi ilə üst-üstə düşür (4, s. 16).

Termin standart sənədinin əlavələri ola bilər. Əlavədə standartlaşdırılmış terminlərin əlifba siyahısı yazılır. Əgər standart sənəddə işarələmələr qəbul olunmuşdursa, onların izahı verilir. Bu cəhət ixtisarlara da aiddir. Terminlərin standartlaşdırma sənədinin əlavəsində aşağıdakılar verilir:

1. Standartda qəbul edilmiş təsnifat sxemi;
2. Standartın mətnini başa düşmək üçün ümumtexniki anlayışların termin və tərifləri;
3. Terminlərin əcnəbi ekvivalentlərinin seçilməsi istifadə edilmiş mənbələr;
4. İllüstrativ material;
5. Verilmiş standartla təyin olunan terminlərin izahı və onların işlədilməsinə dair nümunələr;
6. İstifadə edilmiş fiziki vahidlər;
7. Terminlərin əmələgəlmə qaydaları və modelləri.

Əlavə terminlərin əlifba-göstərici siyahısından sonra yerləşdirilməlidir. Anlayışların sistemləşdirilməsi zamanı onun əsas aşağıdakı ümumi kateqoriyaları fərqləndirilir: 1) predmetlər kateqoriyası; bura maşınlar, qurğular, materiallar, kimyəvi birləşmələr, alətlər və s. daxil olur. Məsələn, vintlər, diodlar, ötürücülər, filtrlər və s.; 2) proseslər kateqoriyası; bu qrupa daxil olan anlayışlar təbii proseslərlə, fəaliyyətlə, hərəkətlə, yerdəyişmə və s. ilə bağlı daxil olur. Məsələn, rəqs, yanma, aşınma, qazma; 3) xassə kateqoriyası; predmetlərin xassələrini ifadə edən anlayışları əhatə edir. Məsələn, bərklik, elastiklik, suydavamlılıq və s.; 4) kəmiyyət kateqoriyası: məsələn, güc, sürət, müqavimət, tutum və s. Anlayışın kateqoriyasını müəyyənləşdirərkən onun müxtəlif kateqoriyalar aid edilə biləcəyi nəzərə alınır. Məsələn, keçiricilik həm xassə, həm də kəmiyyət kateqoriyasında yer ala bilər. Anlayışların sistemləşdirilməsində əsas yeri təsnifatın aparılması zamanı bütün mümkün meyarlar təyin edir. Belə meyarlar üzrə verilmiş sahə çərçivəsində anlayışlar qruplarını və ayrı-ayrı anlayışları təyin etmək olur. Təsnifatın qurulmasında məlumat materialı kimi mövcud təsniflərdən istifadə edilir. Məsələn, texniki-iqtisadi informasiya klassifikatoru (UDK). Anlayışlar arasında əlaqəni qurmaq üçün isə onların sistemi aşkara çıxarılır və bu sistem sistemləşdirilmiş sözlükdə yerləşdirilir. Sözlük aşağıdakı prinsip üzrə düzəldilir: Terminin nömrəsi - Termin-Qeyd.

“Qeyd” sətirində standartı işləyənlər, hər hansı terminə üstünlük verilməsi ilə bağlı fikirlərini əsaslandırır yazırlar. Zəruri hallarda terminlərin düzülmüş ardıcılığı, anlayışlar arasındakı əlaqəni və s. qeyd edirlər. Anlayışların sistemləşdirilməsi zamanı bir və ya bir neçə anlayışın ifadə edən termin olmadıqda anlayış təsviri ifadəsini tapır. Bəzi hallarda mənbələrdə sistemə daxil olan anlayışa rast gəlinməyə bilər. Bəzən sistemləşdirilən sistemə yaradılması lazım gələn anlayışlar daxil edilir. Çoxdilli lüğətlərdə bu prosesə fərqli baxılmalıdır. Bu yöndən terminologiya standartının ilk layihəsi hazırlanarkən, bura standartlaşdırılan terminin ingilis, fransız, alman dillərində ekvivalentləri daxil edilir. Azərbaycanda hazırlanan terminoloji standart layihəsinə standartlaşdırılan terminin rus və türk dilindəki ekvivalentlərinin daxil edilməsi, daha məqsədəuyğundur. Xarici dil terminləri beynəlxalq standartlardan, onlara ekvivalent sayılan normativ lüğətlərdən seçilir. Xarici standartlaşdırılmış terminologiyanın axtarışı, lazımı terminoloji standartların aşkarlanması ilə bitmir. Yaxın mövzu ilə bağlı geniş standartlar dairəsi təhlilə cəlb edilməlidir. Terminologiyanın standartlaşdırma layihəsinin tədqimi ilə eyni vaxtda, onun analoji xarici standartlara uyğunluğu barədə nəticə də hazırlanmalıdır.

Tərif anlayışı fərqləndirməyə, axtarışa, qurmağa imkan verən məntiqi üsuldur. Bu zaman tərifin formalaşdığı sahə həmişə nəzərə alınır. Tərif həm də məntiqi prosesin nəticəsi olub, standartda qeydə alınır. Bu zaman definisiya terminindən istifadə olunur. Definisiyada təyin olunan definiendum (Dfd), təyin etmə vasitəsi definiens (Dfn) adlanır. Terminologiyanın standartlaşdırılması, xarici standartların milli dildə eynilə qəbul olunmasına imkan verir. Onun standartlaşdırılmasının metodoloji əsası nizaməsalmanın sistem prinsipidir. Bu prinsip terminoloji sistemin hər bir elementi-termininin, bir-biri ilə əlaqədə olan terminoloji sistemlərin hər birinin təhlil və qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur.

Məlumdur ki, yeni termin yaradıcılığı elmin inkişafından asılıdır və o ilk dəfə aid olduğu sahəyə məxsus elmi tədqiqat işlərində istifadə olunur. Termin yaratma zərurəti bilavasitə

yeni anla-yışın formalaşması ilə bağlıdır və ardınca o terminin qəbul olunması prosesi gedir ki, bu iki məsələyə aydınlıq gətirir. Birincisi, termin kontekstdən asılı olmasa da, ilk dəfə kontekst daxilində yaranır. İkincisi, terminin müvafiq elmi sahəsində qəbulu onun müxtəlif mütəxəssislər tərəfindən işlədilməsinə yol açır. Terminin işlənmə dairəsi genişləndikcə o, sahə terminologiyasında möhkəmlənir və terminoloji lüğətlərə düşür. Deməli, termin üçün iki işlənmə sahəsini fərqləndirmək mümkündür. “Terminologiya iki sahədə (elmi dil çərçivəsində, konkret janr formalarını reallaşdırılan mətnlərdə) müşahidə olunur: qeydə alınma sahəsi (leksikoqrafik janrlar: xüsusi lüğətlər, təklif olunan terminlər toplusu, terminoloji standartlar) və istifadə sahəsi (xüsusi ədəbiyyat: məqalələr, monoqrafiyalar, bəzi hallarda elmi-kütləvi ədəbiyyat)”. İzahlı lüğətlərə terminlərə qoyulan tələblərə cavab verməyən terminlər daxil edilmir. Adi ikidilli terminoloji lüğətlərdə, terminoloji siyahılarda isə qəbul olunmayan, terminə qoyulan tələblərə cavab verməyən terminlər də qeyd oluna bilər. Çünki belə lüğətlər terminlərin işlənmə sferalarında rast gəlinən bütün terminləri əhatə edir. Terminin lazımı terminologiya sahəsində yer alması onun qeyd olunma sferasına daxil olması ilə bağlıdır.

Hər bir dilin lüğət tərkibində milli dilə məxsus kifayət qədər leksik vahidlər vardır. Onlar milli dildə dilin normalarına uyğun şəkildə işlənir. Dillərarası əlaqələr dilin başqa dildən sözlər almasına zəmin yaradır. Bütün dillərdə sözləmə prosesi dilin terminoloji sistemində də baş verir. Terminologiyada alınma termindir, termin-elementdir, dildə isə alınma sözdür, qrammatik şəkildir və s. Deməli, terminologiyada və dildə alınma məsələsinin əsasında duran fərqləndirici əlamətlər terminlə ümumişlək söz arasındakı fərqlər əsasında təzahür edir.

Bütün bunları istinadən nəticə olaraq deyə bilərik ki, hər 25 ildə yeni sahələrin sayı iki dəfə artır ki, bu terminoloji axın dilçilər, xüsusən də terminoloqlar qarşısında terminoloji sistemi nizama salmaq kimi ciddi vəzifə qoyur və burada normativlik kimi mühüm bir cəhət ön plana keçir. Bu isə terminin qiymətləndirilməsinin linqvistik kriteriyalarını, normativliyini təyin etmək tələbi vardır.

Linqvistik normativlik ümumi şəkildə terminin düzgün yaradılması və istifadə olunmasıdır. Termin yaratma prosesi kortəbii proses deyil, bu, linqvistlər və terminoloqların nəzarəti altında gedən bir prosesdir. Terminologiyada norma ümumdəbi dil normaları ilə ziddiyyət təşkil etməməli, ədəbi dil normalarına uyğun gəlməlidir. Bununla yanaşı, terminə qoyulan xüsusi tələblər vardır ki, bu tələblər qəbul edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kərimov S.Q. Texniki elmlər üzrə Azərbaycan dilində terminologiyanın indiki vəziyyəti və təkmilləşdirilməsi yolları. Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2003. s.16-20.
2. İsmayılov N., Əliyev İ., Verdiyev Z., Quliyev Ə. Rusca-İngiliscə-azərbaycanca heyvandarlıq terminləri lüğəti. Bakı, 1910, 410 s.
3. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilinin terminologiyasının standartlaşdırma formaları. Bakı: Elm, 2015, 500 s.
4. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı: Elm, 2011, 380 s.

**AzTU-un Xarici dillər kafedrasının müdiri
filologiya elmləri doktoru
e-mail:sabeenaalmamedova@yandex.ru*

Sebine Almammedova

THEORETICAL ASPECTS OF STANDARDIZATION OF TERMS IN TERMINOLOGICAL DICTIONARIES

In article is narrated about a special role of the borrowed terms in enrichment of dictionary structure of the majority of languages of the world, loans of words by interrelations of languages and cultures, that with society development the scientific and technical achievements, steadily growing powerful information stream, the communications extending between the people and the nations, do important also mutual development of communications between languages etc. Mutual development of languages is a manifestation of interlingual relations. The interaction of nations and peoples primarily affects their language. The transformation of the achievements of scientific and technological progress into the common property of mankind, the mutual development of their cultures, contacts in the field of literature and art, international relations are reflected in the establishment and enrichment of interactions between languages. In the course of its historical development, human languages have been and continue to be in certain linguistic relations with each other.

Keywords: *language, communication, science, dictionary, literature, nation, development*

Сабина Алмаммедова

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СПОСОБОВ СТАНДАРТИЗАЦИИ ТЕРМИНОВ В ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИХ СЛОВАРЯХ

В статье повествуется об особой роли заимствованных терминов в обогащении словарного состава большинства языков мира, обусловливании заимствования слов взаимосвязями языков и культур, о том, что с развитием общества научно-технические достижения, неуклонно растущий мощный информационный поток, связи, расширяющиеся между народами и нациями, делают важным также взаимное развитие связей между языками и т.д. Взаимное развитие языков - это проявление межъязыковых отношений. Взаимодействие наций и народов в первую очередь влияет на их язык. Превращение достижений научно-технического прогресса в общее достояние человечества, взаимное развитие их культур, контакты в области литературы и искусства, международные отношения отражаются в установлении и обогащении взаимодействий между языками. В ходе своего исторического развития человеческие языки были и продолжают находиться в определенных лингвистических отношениях друг с другом.

Ключевые слова: *язык, общение, наука, словарь, литература, нация, развитие*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 05.10.2020

Son variant 07.12.2020